

ΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΙ

ΩΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ

ΥΠΟ ΠΑΝ. Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη ἔπαιξαν τόσον ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅσον καὶ ἐν τῇ Θρακικῇ περιόδῳ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας—τῇ περιόδῳ τοῦτ' ἔστι τῆς ἀμέστου ἐπιδράσεως τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος—τὸν ρόλον στοιχείων συμβολισάντων τὰς ἀντιθέσεις ἠθικῶν καὶ λογικῶν ἀξιών. Εἰς τὰς Ἰνδίας ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς σύμβολα δύο δυναστειῶν, αἱ ὁποῖαι ἀντηγωνίζοντο πρὸς ἀλλήλας. Περὶ τὸν ἀγῶνα μεταξὺ τῶν υἱῶν τοῦ ἡλίου καὶ τῶν υἱῶν τῆς σελήνης στρέφεται ὀλόκληρος σχεδὸν ἡ *Μαχαβαράτα*, ἡ μεγαλύτερα Ἰνδι. κῆ ἐποποιεῖα. Πρόκειται περὶ τοῦ ἀγῶνος μεταξὺ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τοῦ ἀγῶνος μεταξὺ τῆς λευκῆς καὶ μελανῆς φυλῆς, τοῦ ἀγῶνος μεταξὺ τοῦ ἄρρενος καὶ θήλεος ὡς συμβόλων τῆς Θεότητος. Τοῦτο εἶνε ἀπόλυτος διάκρισις ἠθικῶν ἀξιών, συνδεδεμένη ταλείως πρὸς τὴν διάκρισιν φυλῶν καὶ φύλων.

Τὰ πρῶτα βήματα παντὸς λαοῦ προωρισμένου νὰ δημιουργήσῃ πολιτισμὸν ἴδιον καὶ σχετικῶς αὐτοτελῆ, χαράσσονται ἐπὶ δύο διαφόρων καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἀλλήλας εὐρισκομένων ὁδῶν. Ἡ περίπτωση τοῦ Ἡ. ρακλέους εἶνε χαρακτηριστικῆ. Ἡ προτίμησις τῆς μᾶς ὁδοῦ, ἀδιαφόρως ἀν τῆς καλῆς ἢ τῆς κακῆς, δὲν ἐξουδετερώνει, οὐδ' ὑπερνικᾷ τὴν ἄλλην, τὴν ἀντίθετον. Ἀπ' ἐναντίας: τὴν ἐπικυρώνει, χαράσσοῦσα βαθυτέραν τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῶν δύο ἀντιθέσεων καὶ ἀποκλείουσα προσωρινῶς τὴν ὑπερνίκησίν των καὶ ἀνωτέραν σύνθεσιν. Ἀναμφισδῆτητον βεβαίως, εἶνε ὅτι καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διακρίσεως αὐτῆς εἶνε δυνατόν οὐχὶ μόνον νὰ γεννηθῇ, ἀλλὰ καὶ ν' ἀναπτυχθῇ εἰς πολιτισμὸς, περιλαμβανόμενος ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς. Τὸ κυριώτερον παράδειγμα πρὸς ἱστορικὴν ἐπικύρωσιν τῆς ἀνωτέρω ἄληθείας προσφέρει ὁ ἀρχαῖος ἐλληνικὸς Πολιτισμὸς.

Ἡ Ἀνατολὴ ὑπερνίκησε ταχέως τὴν ἀρχικὴν βᾶσιν, ἐφ' ἧς ἐστηρί-

χθη, ἐν τῇ γενέσει του, ὁ πολιτισμός της. Ὁ Βραχμανισμός εἰς τὰς Ἰνδίας ἐχάραξε τὴν κατευθυντικὴν συνισταμένην, τὴν προσδιορίσασαν τὸν κύκλον τῆς ἀνατολικῆς σκέψεως καὶ θέας. Ὁ Βραχμανισμός ἦλθεν ὡς συμφιλιστὴς τῶν υἰῶν τοῦ ἡλίου καὶ τῶν υἰῶν τῆς σελήνης (ὑπερνικήτης τῶν ἠθικῶν ἀντιθέσεων, τῶν πρὸς τὰ δύο αὐτὰ σύμβολα: «ἡλιος» καὶ «σελήνη» συνδεδεμένων), θεοπίας ὑπεράνω τοῦ μέχρι τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ ἰσχύσαντος Πολυθεϊσμοῦ ἐκ *Πανθεϊσμοῦ*, ὅμοιον τοῦ ὁποῦ εἰς βάθος δὲν ἐγέννησεν ἔκτοτε ἡ Ἀνθρωπότης: Ὁ *Krishna*, ὁ ἐνσαρκωθεὶς Λόγος τοῦ *Vishnu*, ἀπεκαλύφθη ὡς ὁ ἐναρμονιστὴς καὶ τῶν πλέον ἀδιαλλάκτων ἀντιθέσεων, θεοπίας τὸν ἐρμαφροδιτισμὸν τῆς Θεότητος, ἐπιτυχῶν τὴν συμφιλίωσιν τῶν ἀντιθέτων φυλῶν, καὶ ὑπερνικήσας τὴν διάκρισιν μεταξὺ καλοῦ καὶ κακοῦ. Ὁ Βραχμανισμός, ἐν τῇ *βεδικῇ* του ἤδη ἐξελίξει, ἐφθασε μέχρι τοῦ σημείου καὶ αὐτὴν εἰς τὴν διάκρισιν μεταξὺ τοῦ κόσμου καὶ ἡμῶν νὰ ἐξαφανίσῃ, διδάξας τὸν συνταυτισμὸν τῆς ψυχῆς τοῦ κόσμου (τοῦ Βραχμάνος) πρὸς τὸ ἴδιον ἡμῶν «Ἐγὼ» (τὸν Ἀτμάνα)—καὶ δὴ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε τὸ Ἐγὼ νὰ μὴν ἀποτελῇ μέρος μόνον τοῦ Βραχμάνος, ἀλλὰ νὰ περιέχῃ τοῦτον ὀλόκληρον, ἐν τῇ μιᾷ καὶ ἀδιαιρέτῳ του ὑποστάσει, πέραν τῆς ὁποίας πᾶν «θεύτερον», συνεπῶς καὶ ὀλόκληρος ἡ πολυμέρεια τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος νὰ μὴν ἀποτελῇ εἰμὴ πλάνη, φαίνόμενον, *Maya*.

Ὁ Βουδισμός, ἡ *περιπέτεια* αὐτῆ τῆς ἀνατολικῆς πίστεως, ἀνέτρεψε τὸν συνταυτισμὸν αὐτὸν τοῦ Ἐγὼ πρὸς τὸν κόσμον, ὅχι ὁμῶς διὰ νὰ θεοπίσῃ δυσαισχύντικα τινὰ μεταξὺ τῶν, ἀλλὰ διὰ νὰ ἰσχυρίσῃ τὸ ἀδύνατον τῆς διὰ τοῦ λογικοῦ ἐξακριβώσεως τῆς σχέσεως τοῦ Ἐγὼ πρὸς τὸν κόσμον καὶ πρὸς αὐτὴν εἰς τὴν προσωπικότητά μας. Ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Βούδδα εὗρηκεν ὁ κόσμος τὸν πρῶτον ῥασιοναλιστὴν φιλόσοφον. Ὁ φραγμὸς τῆς *γατιο* ἀποτελεῖ καὶ φραγμὸν εἰς τὴν ὁδὸν τοῦ Προφήτου. Πᾶν τὸ καίμενον ἐκείθεν τοῦ φραγμοῦ αὐτοῦ, πᾶν τὸ καίμενον ἐκείθεν τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων καὶ ἀναγόμενον (ὡς μεταχειρισθῶμεν τὴν δυτικὴν φρασεολογίαν) εἰς τὴν σφαῖραν τῶν νοουμένων ἢ ὄντως ὄντων δὲν δύναται ν' ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως, ἀλλὰ τὸ πολὺ—(εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ συμπληρώνει ἀκουσίως τὸν Βούδδα ὁ *Kanti*)—μῖαν ἀνεκδέκτον ἀποδείξεως προστακτικὴν προϋπόθεσιν τῆς πρακτικῆς γνώσεως.

Ὁ Βραχμανισμός δὲν κηρύσσει τὴν ἀρνησιν καὶ κατάθλιψιν τῆς θελήσεως (τῆς ὁποίας τὸ πρόβλημα, αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ, ἐτέθη πρῶτον ὑπὸ τοῦ Βούδδα), ἀλλ' ἀπλῶς καὶ μόνον τὸν πλήρη αὐτῆς σιγασμὸν, τὸν ἀποτελοῦντα ἀναγκαίαν συνέπειαν τῆς διὰ τοῦ συνταυτισμοῦ τοῦ ἐξ οὗ ἀπορροεῖ αἴτη «Ἐγὼ» πρὸς τὸν κόσμον ὀλόκληρον προκλουμένης ἀπο-

λύτου ἱκανοποιήσεως της. Ὁ Βουδισμὸς ἀπετέλεσεν ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ Βραχμανισμοῦ μίαν αἵρεσιν—(παρὰ τὴν προσπάθειαν τοῦ Βούδα ὅπως καταταχθῆ εἰς τὴν χορείαν τῶν ἀληθῶν καὶ γνησίων Βραχμάνων)—, μίαν αἵρεσιν διὰ τῆς ὁποίας, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ Βραχμανισμοῦ, οὐδὲν ἄλλο ἐπετεύχθη εἰμὴ ἡ πλήρης πλέον ἀπολύτρωσις τοῦ τελευταίου τούτου ἐκ τῶν ἐθνικῶν ὀρίων ἐντὸς τῶν ὁποίων εὐρίσκατο σχετικῶς ἀποκεκλεισμένος καὶ ἡ ἀνάδειξις του ὡς θρησκείας κοσμικοῦ, οἰκουμενικοῦ χαρακτήρος. Ὁ οὗτω πως, διὰ τοῦ Βουδισμοῦ ὡς μέσου, οἰκουμενοποιηθεὶς Βραχμανισμὸς, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἑλλην ἀνατολικὴν φιλοσοφίαν, τῆς ὁποίας ἀνυπέρσπευτικώτερος τύπος δέον νὰ θεωρηθῆ ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Ταοισμοῦ Κινέζος Lao-tsé, ἐπέτυχε τὴν διεξόδουσιν του εἰς τὴν Δύσιν, μίαν διεξόδουσιν χρησιμοποίησασαν τὴν ὁδόν, ἡ ὁποία εἶχεν ἤδη ἀνοιχθῆ ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων καὶ Φοινίκων.

Τὸ σημαντικώτερον σφάλμα τῶν περισσοτέρων ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὴν Ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας εἶνε ἡ παράλειψις τῆς Ἀνατολικῆς Φιλοσοφίας ἐκ τῆς φιλοσοφικῆς ἐξελέξεως τῆς Ἀνθρωπότητος, (1), παράλειψις ἀναγομένη συνήθως εἰς βαθύτερα ψυχολογικὰ αἷτια, αἷτια συνδεδεμένα μὲ τὴν ὑπαρξίν μας ὡς ἀνθρώπων ἀνηκόντων εἰς τὸν δυτικὸν Πολιτισμὸν. Ἡ Ἀνατολικὴ Φιλοσοφία ἀποτελεῖ τὸν θεμέλιον λίθον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ μόνου δικαιούται τις νὰ ἐγείρῃ οἰκοδόμημα ἀξίον τῆς ἐπωνυμίας: Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας. Πῶς εἶνε δυνατόν νὰ ἐννοηθῶσι πραγματικῶς ὁ Πυθαγόρας, ὁ Πλάτων καὶ οἱ Νεοπλατωνικοί, οἱ τρεῖς φωτεινότεροι σταθμοὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἐξελέξεως τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, χωρὶς τὸ ἐξ Ἀνατολῆς φῶς, εἶνε ἐρώτημα τοῦ ὁποίου ἡ ἀπάντησις ἀποταλεῖ βαρυτάτην καταδίκην δι' ἐκείνους, οἱ ὁποιοὶ δὲν ἔστρεψαν νὰ τὸ θέσωσι.

II

Ἐπιπομεν ἤδη, ὅτι ὄχι μόνον εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν

1) Φωτεινὴν ἐξέλεξιν ἀποτελοῦν ἀφ' ἐνὸς μὲν ὁ Fabre d'Olivet («Histoire philosophique du genre humaine»), ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ Deussen («Allgemeine Geschichte der Philosophie»). Ὁ τελευταῖος οὗτος, ἂν καὶ μαθητὴς τοῦ Schopenhauer, δὲν περιορίσθη εἰς τὴν βουδικὴν μόνον πλευρὰν τῆς ἀνατολικῆς πίστεως καὶ φιλοσοφίας ἀλλ' ἠνέλησε τὸ φῶς του ἐκ τῆς ὅλης ἀνατολικῆς πηγῆς. Ὁ Schopenhauer δ' ἀπεναντίας ἐξεκίνησεν ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὸν Βούδα, προσπαθῆσας νὰ δώσῃ εἰς τὴν βουδικὴν διδασκαλίαν μίαν προέκτασιν καντιανικὴν ἢ μᾶλλον ψευδοκαντιανικὴν. (Ὁ κόσμος τῶν φαινομένων τοῦ Kant δὲν εἶνε φαινόμενον «ἰδικόν μου», κατὰστασις τῆς θελήσεώς «μου» ὡς τοῦ μόνου ὄντος ὄντος—(ὡς ἐσφαλμένως ἠρμήνευσεν τὸν Kant ὁ Schopenhauer)—ἀλλ' ἐν οὐλοπότῃ φαινόμενον ἐνὸς οἰοῦδ' ἢ ποτε ὄντος ὄντος, ἀνεξιχνίαστου καὶ οὐδαμῶν ἔχοντος σχέσιν πρὸς τὴν ὑπόστασίν «μου»).

Θρακικήν περίοδον τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ δὴ τὴν προ-ορφικήν, εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Αἰνίου καὶ Ἀμφίονος, ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη ἔπαιζαν τὸν ῥόλον στοιχείων συμβολισάντων δύο ἀντιθέτους κόσμους ἀξίων, δύο ἀντιθέτους κοσμογονίας καὶ ποιήσεις. Οἱ λατρεύοντες τὸν ἥλιον εἶχαν τοὺς ναοὺς των ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῶν ὄρεων καὶ ἱερεῖς ἄρρενας τὸ γένος. Οἱ λατρεύοντες τὴν σελήνην ἢ τὴν «τριπλὴν Ἐκάρτην» κατώκουν εἰς τὰ βᾶση καὶ εἶχαν ὡς ἱερεῖας τὰς Βακχίδας. Ὅπως εἰς τὰς Ἰνδίας ὁ Βραχμανισμός, οὕτω καὶ εἰς τὴν Θράκην ἢ ἐμφάνισις τοῦ Θαμύριδος ἢ τοῦ Ὀρφέου (ἢ καὶ ἀμφοτέρων ὁμοῦ) ἐσήμανε τὴν ὑπερνέκρῃσιν τῶν ἡθικῶν ἀντιθέσεων τῶν συνδεδεμένων πρὸς τὴν διάκρισιν τῶν φύλων. Οἱ Δεῖφοι ἀπετέλεσαν τὸ κέντρον τῆς μεγάλης αὐτῆς «αἰτωλινικῆς» συνδιαλλαγῆς τῶν ἀντιθέσεων (*).

Ἡ δι' ἀποκαλύψεως ὁμοῦς ἐπιτευχθεῖσα ἀνωτάτη σύνθεσις δὲν κατώρθωσεν ἐν Ἑλλάδι: νὰ ἀποτελέσῃ — ὅπως ἐν τῇ Ἀνατολῇ — τὴν σφαγίδα ὀλοκλήρου τῆς τοῦ πολιτισμοῦ, (***) ἀλλὰ περιωρίσθη εἰς μίαν καὶ μόνην περίοδον του, εἰς τὴν ἀπὸ ἀπόψεως αἰσθητικῶν ἰδίως ἀξίων τόσον παρερμηνευθεῖσαν ἀρχαϊκὴν περίοδον τοῦ ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ. Ὁ ἐνοικήφας Πολυθεϊσμός, ὁ εἰς τὸ ἰωνικὸν πνεῦμα κυρίως ὀφειλόμενος, δὲν ἦτο θυνατὸν εἰμὴ νὰ παραμερίσῃ τὴν ἀντίληψιν τῆς Τέχνης ὡς τῆς ὑπεράνω τῶν αἰσθητικῶν ἀντιθέσεων μεταξὺ ὥραίου καὶ ἀσχήμου ἰσταμένης δυνάμεως, — μίαν ἀντίληψιν ἀποτελέσασαν τὴν ἀφηρημένην ὑπερκοσμικὴν βᾶσιν τῆς ἀρχαϊκῆς ἑλληνικῆς Τέχνης, — καὶ νὰ ὑδηγήσῃ εἰς τὸν Νατουραλισμόν. Ἡ κλασσικὴ ἑλληνικὴ Τέχνη εἰς τρενώτατα συνδεδεμένη πρὸς τὸν Πολυθεϊσμόν. «Ἐλλην, «ὁ ἀπαλλαγείς πλέον τῶν ἀνατολικῶν στοιχείων τῆς καταγωγῆς του», (***) ὁ Ἐλλην τῆς κλασσικῆς περιόδου πιστεύει εἰς τὴν πραγματικότητα καὶ εἰς τὸ λογικόν. Δὲν βλέπει τοὺς θεοὺς του εἰμὴ ὑπὸ τὴν μορφήν ἀνθρώπων καὶ ὑπὸ τὸ κράτος καθαρῶς ἀνθρωπίνων ψυχικῶν ἐλατηρίων. Δὲν ἀναδιβάσκει τὸν ἀνθρώπον εἰς τὸν θεόν. Καταδιβάσκει τὸν θεόν εἰς τὸν ἀνθρώπον. Ὁ Ξενοφάνης, εἰς ἕκ τῶν εἰλικρινεστέρων Ἑλλήνων, τὸ ὁμολόγησε: Οἱ θεοὶ κατάγονται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὄχι οἱ ἀνθρώποι ἀπὸ τοὺς θεοὺς. Τόσον ἀνθρώπομορφικῶς ἀνταλαμβάνοντο οἱ Ἕλληνες τοὺς θεοὺς των, προσθέτεῖ ὁ Ranke. (***) Ὁ γνήσιος - τῆς κλασσικῆς περιόδου - Ἐλλην δὲν ἐννοεῖ νὰ προχωρήσῃ πέραν τῶν ὑπὸ τοῦ λογικοῦ του καχαραγμένων ὄρων. Δὲν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην τοῦ Λυτρωμοῦ του ἐκ τῶν ἐγκοσμίων. Εἶνε

1) F a b r e d' O l i v e t, Les vers dorés de Pithagore, Paris 1923, p. 18.

2) Μὰ τὴν λέξιν «πολιτισμός» ἐννοοῦμεν K u l t u r καὶ ὄχι Z i v i l i s a t i o n.

3) W. Worringer, Abstraktion und Einfühlung, München, 1919, σ. 61.

4) Ranke, Weltgeschichte, 1922, I Bd., σ. 199.

εὐχαριστημένος ἐντὸς τοῦ κλαισίου των. Ἡ συναίσθησις τῆς μικρότητός του ὡς ἀνθρώπου τοῦ εἶνε ξένη. Ὁ Ἀνατολίτης ἠναγκάσθη, ὡς ἐκ τῆς συναίσθησεως τῆς μικρότητός του, νὰ ἐδύνη τὴν ψυχὴν του μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε νὰ περικλείσῃ ἐν αὐτῇ τὸν κόσμον ὀλόκληρον, νὰς συνταυτίσῃ τὴν ψυχὴν του πρὸς τὴν ψυχὴν τοῦ κόσμου, διὰ νὰ δικαιώσῃ ἑαυτὸν. Ὁ Ἕλληνας τῆς κλασσικῆς περιόδου περιφρονεῖ πᾶν ὅ,τι πέραν τῆς σαρκὸς του καὶ τῶν ὀρίων τοῦ λογικοῦ του ὑπάρχει καὶ κληροδοτεῖ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα ἕνα Νατουραλισμὸν, ὁμοίον τοῦ ὁποίου οὐδὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀναγεννήσεώς του ἀντίκρουσεν ἔκτοτε ἢ Ἀνθρωπότης, καὶ ἕνα Ρασιοναλισμὸν (Ἀνεξαγόρας, Ἀριστοτέλης) ἀποτελέσαντα τὴν βάσιν τῆς νεωτέρας Ἐπιστήμης.

Ὁ Ἕλληνας Πολυθεϊσμὸς — ἔπως καὶ κάθε Πολυθεϊσμὸς στερεούμενος Ἐσχατολογίας (ἐξαιρέσεις συναπῶς τοῦ σκανδιναβικοῦ Πολυθεϊσμοῦ) — ἀδύσκατα ὑπὸ τὴν Ἠθικὴν. Διὰ τῶν ἀνωτέρω ζὲν θέλομεν νὰ εἰπωμεν, ὅτι ἡ ἀρχαία Ἑλλάς ἐστρεφεῖτο Ἠθικῆς. Ἀπ' ἐναντίας! Οὐδαμοῦ ἴσως ἐγένετο τόσος θόρυβος περὶ τὴν ἰδέαν τοῦ Ἀγαθοῦ ἕως ἐν Ἑλλάδι. Ὁ θόρυβος αὐτὸς ὅμως ἦτο πάντοτε τὸ ἀπαύγασμα συνειδητῶν — ἡ ἴσως καὶ ἀσυνεδήτων — μονοθεϊστικῶν τάσεων. Ἡ ἐπίσημος πολυθεϊστικὴ θρησκεία δὲν ἔλαβε μέρος εἰς τὸν θόρυβον αὐτόν. Ὅχι διότι εἶχε ὑπερνικήσει τὴν διάκρισιν μεταξὺ καλοῦ καὶ κακοῦ, ἀλλὰ διότι ἔλαβε θέσιν ἀδιάφορον ἀπέναντί τῆς. Δὲν προήχθη εἰς τὴν πέραν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ σύνθεσιν τῶν ἠθικῶν διακρίσεων, ἀλλ' ὑπέθεσαν ἀμφοτέρω, τόσον τὸ καλὸν ὅσον καὶ τὸ κακόν, ἐν τῇ διακρίσει των, ἀδιαφόρως ἠθικῆς χροιάς. Οἱ Ἕλληνες — καὶ τὸ ἔργον των τοῦτο συνεπληρώθη μετὰ ταῦτα ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων κατὰ τρόπον ἐκπληκτικόν — ἐθεοποίησαν πᾶσαν ἀνθρώπινον ἔρᾳσιν, πᾶσαν ἀνθρώπινον ὀρμὴν καὶ εὐχέσιν, ἢ — διὰ νὰ ὀμιλήσωμεν μετὰ τοῦ Nietzsche — πᾶν δεδομένον, ἀδιαφόρως καλῆς ἢ κακῆς του χροιάς. (1*) Ἐτοποθέτησαν τὸ καλόν (βεβαίως ὄχι ὡς καλόν) ἀπέναντι τοῦ κακοῦ (ὄχι ὡς κακοῦ) ἐν ἀπολύτῃ ἰσοτιμίᾳ πρὸ ὅλας τὰς φαινομενικὰς διαβαθμίσεως τῶν θεῶν καὶ ἡρώων των. Ἡ ἠθικὴ, συνδεδεμένη μᾶλλον πρὸς τὴν ἰδανικὴν περὶ πολιτείας ἀντιληψίν των, (2*) ἔμεινε τελείως ξένη πρὸς τὴν θρησκείαν.

Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ κοινωνία δὲν ἐδασίσθη ἐπὶ τῆς θρησκείας. Τὸν ῥόλον, τὸν ὁποῖον ἐπαιζεν ἡ θρησκεία εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ἀρχαίας κοινωνίας (ἰδίως εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν), ἀνέλαβεν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἀρχαιότητι ἡ πόλις, ἡ πολιτεία. Ὡς ἐκ τούτου καὶ ὁ Νόμος ἐν Ἑλλάδι δὲν ὀφεί-

1) Nietzsche, Die Geburt der Tragödie, §3.

2) Jakob Burckhardt, Weltgeschichtliche Betrachtungen, Stuttgart, 1918., σ. 38.

λει τὴν προέλευσιν καὶ ἰσχύιν του εἰς τὴν θρησκείαν ἀλλ' εἰς τὴν πολιτείαν. Ἡ ἠθικὴ δὲν ἐπήγασεν ἀπὸ τὴν ἐμπνευσιν Προφήτου, ἀλλ' ἀπὸ τὴν κρίσιν καὶ τὸν ὑπολογισμόν κοινωνικοῦ Νομοθέτου. Εἰς τὸ γεγονός αὐτὸ ἀφ' ἑνός, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ γεγονός εἶτι ἡ ἀρχαία Ἑλλάς οὐδέποτε ὑπετάγη εἰς ξένον (Ξενοθρησκον, εἰδικῶς δὲ περσικόν) ζυγόν (***) ὀφείλεται ἢ ἀποφυγὴ θεοκρατικῶν ἢ ἔστω καὶ ἱεροκρατικῶν συστημάτων ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ. Ἄν εὐρέθη κατ' ἀρχάς ἡ Ποίησις ἐξηρητημένη ἀπὸ τοῦ Ναοῦ; ἢ μᾶλλον ἂν πρέπει νὰ προϋποτεθῆ συνεξάρτησις τῆς θρησκείας καὶ ποιήσεως, ἢ πολιτεία οὐδέποτε ἐξηρητήθη ἀπὸ τὴν θρησκείαν. Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ὀφείλεται, διὰ νὰ συμφωνήσωμεν πρὸς τὸν Renan, (***) ἢ πολιτικὴ τῶν Ἑλλήνων ὑπεροχὴ.

Διὰ τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων μᾶς παρουσιάζεται ἡ εἰκὼν τοῦ Ἑλληνοῦ — καὶ ἐπαναλαμβάνομεν: ποῦ Ἕλληνοῦ τῆς κλασσικῆς περιόδου, τοῦ ἀπηλλαγμένου πλέον τῶν ἀνατολικῶν στοιχείων τῆς καταγωγῆς του — ὡς ἡ εἰκὼν ἀνθρώπου καθαρῶς ἐνδοκοσμικοῦ. Καὶ ὁ ἀγωνιστικὸς του ἀκόμη χαρακτήρ ὀρίζεται τελείως ὑπὸ μιᾶς ἀπαραμίλλου ἐντατικῆς, οὐδέποτε ἁμωῦς ἐκτατικῆς ἐνεργείας. Τὰ ὄρια ἐντὸς τῶν ὁποίων δικαιοῦται νὰ κινήθῃ τὸ πνεῦμα ἢ ὁ μῦς του ὑπάρχουν προδιαγεγραμμένα. Εἶνε ἢ κίνησις τῆς ζωῆς, ἢ καμπύλη ἢ τόσον εὐγλώττως μαρτυροῦσα τὴν πρὸς τὴν ζωὴν καταφατικὴν του διάθεσιν. Ἡ στεραιομετρικὴ ἀσπηρότης ἢ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ τῶν ἐπιγείων βαρύνουσα, ὅπως μᾶς παρουσιάζεται εἰς τὸν δωρικὸν Νάον, ἀρχίζει νὰ ὑποχωρῇ πρὸ ὀργανικωτέρας τινὸς διαθέσεως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὁ δὲ ἰωνικὸς ρυθμὸς, ἂν καὶ ὡς βυθμὸς δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ διεκφυγῇ τελείως τοὺς ἀπρηρημένους νόμους τῆς ἀνοργάνου βλῆς, τείνει ἐν τούτοις εὐπειθέστερον τὸ οὖς πρὸς τὸ ἀνθρώπινον καὶ τὴν ζωὴν. Ἡ ἑλληνικὴ διακοσμητικὴ ὑπέστη τὴν αὐτὴν σχεδὸν πρὸς τὴν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐξέλιξιν, χωρὶς βεβαίως νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν πλήρη νατουραλιστικοποίησιν τῆς, παρὰ τὸ προηγουμένον τῆς μυκηναϊκῆς Διακοσμητικῆς, ἥτις, ἂν καὶ ἀνήκε εἰς τὴν περίοδον τῆς ἀρχαϊκῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ἦτο παραδόξως καθαρῶς νατουραλιστικὴ. Ἐκεῖ ὁμως ὅπου τὸ καθαρῶς ἑλληνικὸν εὗρε τὴν ἀμύγη ἐκδήλωσιν του, ὡς μὴ προσκρούσῃν εἰς φραγμοὺς κειμένους ἐκτὸς τοῦ κύκλου τῆς θελήσεώς του, εἶναι ἡ Γλυπτικὴ. Ἡ Γλυπτικὴ τῆς κλασσικῆς πε-

1) Ὅπως ὀρθότατα λέγει ὁ Max Weber (Wirtschaft und Gesellschaft in «Grundriss der Sozialökonomik» III Abteilung, σ. 780 κ. ἑκ.) εἰς περιπτῶσιν συνολικῆς ὑποταγῆς τῶν Ἑλλήνων εἰς τοὺς Πέρσας θὰ ἱεροκρατοροῦντο συμφάνως πρὸς ὅλα τὰ ἱστορικὰ προσηνύματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καὶ ἢ Ἑλλάς.

2) Renan, Les Apotres, σ. 364.

ριόδου, υποταταγμένη τελείως εἰς τόν Νατουραλισμόν, καί ὁ Ρασιοναλισμός τῆς Ἀνεξαγαρείου καί Ἀριστοτελείου Φιλοσοφίας—Ἰσοῦ αἱ δύο κυριώτεραι ἐμφάνεισι, αἱ προσδιορίζουσαι τὸ κλασσικῶς ἑλληνικόν.

Πῶς καί ποῦ πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν ἀπάναντι πάντων τούτων τὴν ἑλληνικὴν τραγωδίαν, ἡ ὁποία μᾶς παρουσιάζεται, παραβλεπομένης τῆς ἀνω νόμου προϊστορίας τῆς, ὡς καθαρῶς ἑλληνικὸν προῖόν; Τὸ ἐρώτημα τῆς προελεύσεώς τῆς εἶνε δύσκολον νὰ τεθῆ καί πάλιν μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Nietzsche δοθείσων ἀπάντησιν: Ἡ Τραγωδία, (τὸ ἔρμαφροδιτικὸν αὐτὸ σύμπλεγμα Ἀπολλινισμοῦ καί Διονυσιασμοῦ), ὀφείλει τὴν γένεσίν τῆς εἰς τὸ πνεῦμα τῆς Μουσικῆς. Εἶνε ἡ τοιαύτη ἀποφικὸς ὀρθή;—Δέκα καί πέντε περίπου ἔτη μετὰ τὴν συγγραφὴν τῆς «Γενέσεως τῆς Τραγωδίας» μᾶς λέγει ὁ Nietzsche: «Τὸ ἐσφαλμένον κρίσεως τινὸς δὲν φθάνει διὰ τὴν ἀποτελέσει ἐνστασιν ἐναντίον τῆς». Ἄς ἀφήσωμεν λοιπὸν ἰσχύουσαν τὴν θεωρίαν τοῦ περὶ τῆς γενέσεως τῆς Τραγωδίας, ἄς προφυλαχθῶμεν ἀπὸ τοῦ νὰ ριψοκινδυνεύσωμεν τὴν ὑποβολὴν γενικωτέρας ἐνστάσεως ἐναντίον τῆς καί ἄς περιορισθῶμεν εἰς τὰς κατωτέρω παρατηρήσεις:

Ὁ Σωκρατισμός, ὡς σραγαλιστής τοῦ Μῦθου (τοῦ μετὰ τῆς Μουσικῆς, κατὰ τὸν Nietzsche ἀλληλεπιδέτως ἐκδηλουμένου πρὸς ἐξωτερικεῦσιν τῆς διονυσιακῆς ἰκανότητος λαοῦ τινὸς) πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὁ νεκροθάπτης τῆς ἑλληνικῆς τραγωδίας. Πιστοποίησιν τοῦ θανάτου τῆς τραγικωτέρας τῆς ὑπὸ Nietzsche ἐπιτευχθείσης δὲν ἠδύνατο νὰ ἀναμένῃ ἡ ἑλληνικὴ Τραγωδία. Τί εἶνε ὁμοῦς ὁ Σωκρατισμός; Εἶνε μία τῶν κυριωτέρων ἐμφανίσεων τῆς ἑλληνικῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, ἐμφάνισις συνεπεστάτη πρὸς τὸ ὄλον τοῦ ἑλληνικοῦ Κλασσικισμοῦ πνεῦμα! Ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἑλληνικὴ κλασσικὴ τέχνη, ἐκ τῆς ὁποίας ἦντλησε τὰς ἀξίας τῆς ἡ ἰσχύουσα Αἰσθητικὴ, βασιζέται ἐπὶ τῆς διακρίσεως μεταξὺ ὄρατου καί ἀσχήμου, μίαις διακρίσεως θεμελιώδους διὰ τὸν Νατουραλισμόν, οὕτω καί ὁ Σωκρατισμός, ἐν καταπληκτικῇ συνεπιείᾳ πρὸς τὴν κλασσικὴν Αἰσθητικὴν, βασιζέται ἐπὶ τῆς διακρίσεως μεταξὺ καλοῦ καί κακοῦ ἀπ' ἑνός, μεταξὺ ὀρθοῦ (καί δὴ ἐν τῇ σχετικωτάτῃ ἐνοίᾳ τοῦ καταληπτοῦ) καί μὴ ὀρθοῦ ἀπ' ἑτέρου. Οὕτω συμπληροῦνται ἡ ἀδιαιρέτος Τριάς τῶν αἰσθητικῶν, ἠθικῶν καί λογικῶν ἀντιθέσεων, ἡ Τριάς ἡ ἀποτελοῦσα τὸ ἔμβλημα τοῦ καθαρῶς ἑλληνικοῦ, ὅπως ἐξεδηλώθη τοῦτο εἰς τὴν κλασσικὴν περίοδον τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, τῆς ἀπαλλαγείσης πλέον τῶν ἀνατολικῶν στοιχείων τῆς καταγωγῆς τῆς. Ἡ ἀλληλεξαρτησίαι τῶν ἀνωτέρων ἀντιθέσεων εἶνε τόσον μεγάλη ὥστε

1) Nietzsche, *Jenseits von Gut und Böse*, § 4.

νά δύναται τις νά ὀμιλῇ περὶ μᾶς αἰσθητικῆς καὶ ἠθικῆς Λ ο γ ι κ ῆ ς, μᾶς ἠθικῆς καὶ λογικῆς Αἰ σ θ η τ ι κ ῆ ς καὶ μᾶς αἰσθητικῆς καὶ λογικῆς Ἡ θ ι κ ῆ ς μετὰ τῆς αὐτῆς ἐλευθερίας, μεθ' ἧς ὀμίλησεν ὁ Nietzsche περὶ αἰσθητικοῦ Σωκρατισμοῦ, ὅφ' ἦν ἔκφρασις δὲν ἐνόει ἄλλο τι εἰμὴ τὸν Εὐ ρ ι π ι δ ε ι σ μ ὸ ν. Καὶ ἀληθῶς: ἂν εἶνε κατ' ἀρχὴν ἐπιτετραμμένον νά τοποθετήσωμεν ἕνα τῶν τραγικῶν μας ποιητῶν ἐν τῷ νατουραλιστικῷ πλαίσῳ τῆς ἑλληνικῆς κλασσικῆς περιόδου, δὲν δικαιούμεθα νά πράξωμεν τοῦτο εἰμὴ μόνον διὰ τὸν Εὐ ρ ι π ῆ τ η ν.

Ἐὐ ρ ι π ῆ τ η ς εἶνε ὁ διαμορφωτῆς τοῦ νατουραλιστικοῦ δράματος. Ὁ τ ὺ π ο ς ὀποχωρεῖ πρὸ τοῦ χ α ρ α κ τ ῆ ρ ο ς (τὸ σ υ μ π τ ω μ α τ ι κ ὸ ν πρὸ τῆς σ υ μ π τ ῶ σ ε ω ς). Ὁ Μ ῦ θ ο ς πρὸ τοῦ ψ υ χ ο λ ο γ ι σ μ ο ὦ. Ὁ Δ ι ὀ ν υ σ ο ς πρὸ τοῦ Σ ω κ ρ ᾶ τ ο υ ς.

Τί δέον νά συμπεράνωμεν ἐκ τῶν ἀνωτέρω; — Ἡ ἀττικὴ Τραγῳδία ἔπεσε θύμα τοῦ κλασσικῶς (ἄς εἰπωμεν: ἀμιγῶς) ἑλληνικοῦ. Τὸ δ ι ο ν υ σ ι κ ὸ ν, πηγάζον ἐπὶ ἕνα θαυτάτον κοσμικὸν πόνον, ἐντίθετον κατ' ἀρχὴν πρὸς τὴν δρᾶσιν τῆς καθημερινῆς πραγματικότητος, συγγενὲς μᾶλλον πρὸς τὸ «Μ ἦ — π ρ ᾶ τ τ ε ι ν» τοῦ Τραϊσμοῦ, ἐντὸς τοῦ ἐποίουκατὰ τὸν Lao — τ σ ῆ, «δ ρ ᾶ ὁ Ἁ γ ι ο ς», δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀνθέξη ἐν τὸς τῶν φραγμῶν τοὺς ὀποίους τοῦ ἔθεσαν ἡ πολιτειακὴ ἠθικὴ καὶ ὁ σοφιστικὸς Λογικισμὸς τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδος. Ὁ διονυσιακὸς ἄνθρωπος ἔπεσε βληθεὶς ὑπὸ τοῦ καθαρῶς ἑλληνικοῦ ἀνθρώπου. Εἶνε ἡ τελευταία ὀμηρικὴ γιγαντομαχία, τραγικὴ ἐν τῇ φύσει τῆς, ὅχι ὅμως ὡς «ἐντίπου» ἀλλ' ὡς «τελειοποιήσις» τοῦ ἐπικοῦ (διὰ νά μεταχειρισθῶμεν τὴν ὀρολογίαν τῆς Αἰσθητικῆς τοῦ Hölderlin), ἡ τελευταία γιγαντομαχία, τὴν ὀποίαν μᾶς ἐκληροδότησεν ἡ ἱστορία τῆς ἀγωνιστικῆς ἢ μᾶλλον ἠρωτικῆς Ἑλλάδος.

Ἡ δὲ ἄς προδῶμεν εἰς τὰς τελικὰς μας συμπερασματικὰς παρατηρήσεις.

Ὁ Ἑλλήν ἐἶχεν ἀνάγκην νά μεταδιδοθῆ εἰς διονυσιακὴν κατὰστασιν, εἰς τὴν μέθην τῆς Μουσικῆς διὰ νά αἰσθανθῆ ἑαυτὸν συνταυπιζόμενον πρὸς τὸν κόσμον ὀλόκληρον (ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐν Ἑλλάδι παρουσιαζομένη δυαδικότης μεταξὺ διονυσιακῆς καὶ καθημερινῆς πραγματικότητος). Παιρομοία ἀνάγκη καὶ παρόμοιος τρόπος ἱκανοποιήσεώς τῆς προυσιάζεται καὶ εἰς τοὺς βαρβαρότερους τῶν λαῶν, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Nietzsche ὀμολογεῖ. Ὁ Ἄ ν α τ ο λ ῖ τ η ς δὲν εἶχεν ἀνάγκην τοιαύτης ἐνός, κατὰ τρόπον ἐξαναγκαστικὸν προκαλουμένης, περιοδικῆς ἐκπληρώσεως. Ἡ ἀνωτάτη πλήρωσις ὀπάρχει εἰς τὸν Ἄ ν α τ ο λ ῖ τ η ν a priori δ ε δ ο μ ῆ ν η, ἡ δὲ προσφυγὴ εἰς τὴν τραγικὴν Τέχνην, ὡς τὴν «σω-

τηρίαν, θεραπευτικὴν Μάγισσαν»¹ (ὅπως ὁ Nietzsche τὴν ὀνομάζει) δὲν ἀποτελεῖ δι' αὐτὸν ἀνάγκη. Δι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ τὸ Ἰνδικὸν δράμα, εἰς τὸ ὅποσον ὁ Vishnou ἔπαιξε τὸν ρόλον τοῦ Διονύσου, ἦτο καταδικασμένον νὰ ἀποθάνῃ ὀλίγον μετὰ τὴν γένεσίν του.

Τὸν ρόλον τοῦ Vishnou ὑπεῖθθη ὁ ἴδιος ὁ Ἀνατολίτης Ἡ καθυμμερινή του πραγματικότης δὲν εἶνε δυνατόν νὰ διακριθῇ τῆς διονυσιακῆς Ὁ Ἀνατολίτης ὑπάρχει ὁ ἴδιος ὡς καλλιτέχνημα, ἀποτελεῖ ὁ ἴδιος μνημεῖον Τέχνης ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου εὐρισκόμενον. Διὰ νὰ προαχθῇ εἰς τὸ ἐπίπεδον αὐτὸ δὲν ἀπητήθη ἡ προσφυγὴ του εἰς τὰς γραμμὰς τοῦ διθυραμβικοῦ χοροῦ.

Ὁ Ἀνατολίτης δὲν ὑπ ἦ ρ ξ ε μόνον. Ὑ π ά ρ χ ε ι καὶ θὰ ἐξακολουθῇ πάντοτε νὰ ὑπάρχῃ. Ὅχι διὰ τοῦ ἔργου του, ἀλλὰ δι' αὐτῆς ταύτης τῆς ζωῆς του. Ὁ οὐδέποτε πύσας νὰ ζῆ καὶ θμως ἀνώνυμος.

Ἐν σχέσει πρὸς τ' ἀνωτέρω ἐξηγεῖται καὶ τὸ «μὴ ἱστορικὸν» πνεῦμα τοῦ Ἀνατολίτου, ἰδίως τοῦ Ἰνδοῦ (περὶ τοῦ ὁποῖου ἐμιλεῖ ὁ Oswald Spengler²). Τὸ μὴ ἱστορικὸν πνεῦμα τοῦ Ἀνατολίτου εἶνε ἀσυγκρίτως συγγενέτερον πρὸς τὸ ἱστορικὸν πνεῦμα τοῦ Αἰγυπτίου παρὰ πρὸς τὸ ἑλληνικόν, ὅπερ, ἀν καὶ προσπαθῇ ὁ Spengler νὰ παρουσιάσῃ ὡς μὴ ἱστορικόν, εἶναι μᾶλλον ἀνιστόρητον. Ὁ Ἰνδὸς εὐρίσκεται μετὰ τὴν Ἱστορίαν, ἐνῶ ὁ Ἕλλην πρὸ αὐτῆς! Διὰ τὸν Ἰνδὸν «ὁ κόσμος (συναπῶς καὶ τὸ πρὸς τὸν Κόσμον συνταυτιζόμενον Ἐγὼ του) ἦτο αἰώνιος καὶ (ὡς ἐκ τούτου) δὲν εἶχε ν ἱ σ τ ο ρ ῖ α ν», διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν μίαν ἐπιτυχεστάτην φράσιν τοῦ Max Weber³. Παρομοίως ἐσκέπτετο καὶ ὁ Αἰγύπιος: Ὁ κόσμος πρέπει νὰ ἀποκτήσῃ ἱστορίαν διὰ νὰ καταστῇ αἰώνιος. Διαφορὰ ἐντιλήψεων περὶ ἱστορίας ἀλλ' ἡ αὐτὴ θελήσεις πρὸς Αἰωνιότητα!

3.

Ἐκεῖνο τὸ ὅποσον χαρακτηρίζει κυρίως τὸν βραχμανικὸν Πανθεισμὸν καὶ τὸν δι' αὐτοῦ προσδιορισθέντα ἀνατολικὸν πολιτισμὸν (Kultur) εἶνε ἡ ἐκείθεν τῶν ἠθικῶν, λογικῶν καὶ αἰσθητικῶν ἀντιθέσεων ἀναδυομένη συνθετικὴ του ὑπόστασις.

Τὸν ἀντίποδα τοῦ Βραχμανισμοῦ ἀποτελεῖ ὁ Ἑλληνικὸς Πολυθεϊ-

1) Nietzsche, Geburt der Tragödie, § 6.

2) Oswald Spengler, Der Untergang des Abendlandes, Erster Band, München 1921, σ. 14 κ. ἐπ.

3) Max Weber, Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen, im Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik, 44 Bd., I Heft, σ. 67.

σμός. Ἐάν ἐπέτυχεν ἐκείνος μίαν ὑπέρ—ἠθικὴν Σύνθεσιν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ὁ Ἑλληνικός Πολυθεϊσμός ἠρκέσθη εἰς μίαν ἀδιάφορον ἐπέναντι τῶν ἠθικῶν ἀντιθέσεων τοποθέτησίν του. Καὶ ἔταν ἀκόμη ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ κλασσικὴ Τέχνη ἀπεφάσισαν νὰ ὑπερικήσουν αὐτὸ τὸ «ἀδιάφορον», δὲν ἐπραξαν τοῦτο διὰ νὰ τὸ ἀντικαταστήσουν μὲ μίαν ἀνωτέραν σύνθεσιν (πράγμα τὸ ὅποιον εἶχον παντοῦ οἱ Ἕλληνες ἐπιτόχει ὅπου ἐπέτρεψαν εἰς τὴν Ἀνατολήν νὰ ἀποστομώσῃ τὸ «καθαρῶς» ἐλλήνικόν), ἀλλ' ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ νὰ σταματήσουν εἰς τὸ κατώφλιον τῆς Τριάδος ἐκείνης τῶν ἠθικῶν, λογικῶν καὶ αἰσθητικῶν ἀντιθέσεων περὶ τῆς ὁποίας ἀνωτέρω ὠμιλήσαμεν καὶ ἡ ὁποία παρεκβατικῶς (τουτέστιν ἠντλημένη οὐχὶ ἐκ τῆς πολυθεϊστικῆς ἑλληνικῆς ἀντιλήψεως, ἀλλ' ἐκ τάσεων μονοθεϊστικῶν, ἀθεμίτως διαισθησιασῶν εἰς τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα καὶ τελικῶς δεσποσασῶν αὐτοῦ) ἀπετέλεσε τὸ κυριώτερον προσδιοριστικὸν στοιχεῖον τοῦ «καθαρῶς (;)» Ἑλληνικοῦ.

Μεταξὺ τοῦ βραχμανικοῦ Πανθεϊσμοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ Πολυθεϊσμοῦ (ἐν τῇ ὁμηρικῇ—ἠσιοδικῇ του συλλήψει) δέον νὰ τοποθετηθῇ ὁ Χριστιανισμὸς ἐν τῇ ἐξαρτήσεϊ του ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊκὸν Μονοθεϊσμόν. Ὁ χριστιανισμὸς πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν θρησκεία ἐκείνη, τῆς ὁποίας ὁ κύκλος συμπίπτει πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς ἠθικῆς συρόμενον κύκλον. Ἡ Μοῖρα ἔλων τῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν συνίσταται εἰς τὸ νὰ συγχίζουσιν τὴν ἀποστολήν των πρὸς τὴν ἀποστολήν τῆς ἠθικῆς. Αὐτὸ συμβαίνει τόσον ἐν τῇ Ἰουδαϊκῇ—χριστιανικῇ θρησκείᾳ, ὅσον καὶ ἐν τῇ δυϊστικῇ—μονοθεϊστικῇ πίστει τοῦ Zend—Avesta¹, ὅσον τέλος καὶ ἐν αὐτῇ εἰσι τῷ ἐμδρωῦδεϊ Μονοθεϊσμῷ τῶν Ἀνδαμανέζων², περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ὁ Wilhelm Wundt ἐν τῇ «Ψυχολογίᾳ τῶν Λαῶν». Καὶ ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ Ἰνδικῇ πίστει, εἴτι παρούσάζεται μὲ χροικὰν «ἠθικὴν» (ἐν τῇ ἐνοίᾳ σιανῆς ἐνδοκοσμικῆς κατασκευῆς) εἶνε ἀποτέλεσμα ἐκτροχιασμοῦ πρὸς τὸν Μονοθεϊσμόν, ἐκτροχιασμοῦ ἐκδηλωθέντος κυρίως ἐν τῇ ἐπικτῇ περιόδῳ τῆς Ἰνδικῆς ἱστορίας, ἐν τῇ περιόδῳ τουτέστιν τῇ ἐπακολουθησάσῃ εἰς τὴν βεδικὴν ἐποχὴν τῶν Οὐπανισάδων. Ἡ «Μαχαβαράτα», εἰδικῶς δὲ ἡ ἐν τῷ ἔκτῳ αὐτῆς βιβλίῳ περιεχομένη καθαρῶς δογματικῇ»

1) Ἡ βαθυτέρα συγγένεια τῆς Ἰουδαϊκῆς καὶ τῆς παρσικῆς θρησκείας εἶνε γὰρ καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Κύρου, τοῦ δημιουργοῦ τοῦ Μηδο-παρσικοῦ Κράτους, ἀσκηθεῖσαν ἀπέναντι τῶν Ἰουδαίων φιλικὴν πολιτικὴν.

2) Wilhelm Wundt, Elemente der Völkerpsychologie, Leipzig 1912, σ. 79.

«Μπαγκαδαγκίτα» μαρτυρεῖ ἀδιαφύστως τὴν ἀλήθειαν τοῦ ἀνωτέρου ἡμῶν ἰσχυρισμοῦ. Ἡ ἐν αὐτῇ ἐκδηλουμένη καὶ ἐν τῇ προσώπῳ τοῦ ἥρωος (ἐνσπρωθέντος θεοῦ) K r i s t i a ἐπιζητοῦσα τὸν συνδυασμὸν τῆς πρὸς τὴν ἀρχικὴν πανθεϊστικὴν κοσμοθεωρίαν τοῦ V e d a μονοθεϊστικῆς τάσεως, δὲν ἦτο δυνατόν εἰμὴ νὰ ἀνοίξῃ μίαν ὑπὸ τὸν τύπον ἐντολικῆς ἠθικῆς παρένθεσιν, μίαν παρένθεσιν ὅμως καταδικασθεῖσαν νὰ κλείσῃ εὐθὺς μετὰ τὴν ὑποχώρησιν τῶν μονοθεϊστικῶν αὐτῶν τάσεων. Ἀντιστρόφως: ὅ,τι παρουσιάζεται—καὶ ἐν αὐτῇ εἶτι τῇ χριστιανικῇ πίστει—μὲ χροιάν «ὑπὲρ—ἠθικὴν» καὶ μὲ τὴν θέλησιν πρὸς ὑπερνίκησιν τῶν ἀντιθέσεων (ὄχι μόνον τῶν ἠθικῶν καὶ λογικῶν ἀλλὰ καὶ αὐτῶν εἶτι τῶν αἰσθητικῶν: προραφαηλικὴ Τέχνη ἐν Ἰταλίᾳ, Grünewald, γοτθικὴ ἀντιληψὶς τῆς γραμμῆς), εἶνε ἀποτέλεσμα βρεμμάτων π α ν θ ε ἰ σ τ ι κ ῶ ν, βρεμμάτων τῶν ὁποίων κυριώτεροι συνειδητοὶ φορεῖς ὑπήρξαν, ἐν μὲν τῇ Μεσαιῶνι ὁ ἐμπνευσμένος ποιητὴς τοῦ «Χερουδικοῦ Ὁδοιπόρου» Angelus Silesius, ἐν δὲ τῇ σημερινῇ ἐποχῇ ὁ ζῶν ἀκόμη γερμανὸς ποιητὴς τοῦ «Ὁρολογίου» R a i n e r M a r i a R i l k e.

Πρὶν ὅμως στραφῶμεν πρὸς τὸν χριστιανισμὸν πρέπει νὰ δοκιμάσωμεν νὰ προλάβωμεν μίαν ἐνδεχομένην παρεξήγησιν. Τί ἐννοοῦμεν μὲ τὴν «σύμπτωσιν» θρησκείας καὶ ἠθικῆς; Δὲν μᾶς ἐδίδαξεν ὁ K a n t, ὅτι Ἡθικὴ καὶ θρησκεία ἀποτελοῦν δύο ἐννοίας ῥιζικῶς διακρινόμεναι, πρὸς ἀλλήλας καὶ ὅτι ἡ ἠθικὴ οὐδόπως ἔχει ἀνάγκη τῆς θρησκείας, ἀλλ' ἐπαρκεῖ τελείως εἰς ἐαυτήν, δυνάμει τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λογισμοῦ; Ναι, ὁ K a n t ἐδίδαξε τ' ἀνωτέρω καὶ οὐδόπως σκοποῦμεν νὰ ἐπιδιώξωμεν τὴν ἀνατροπὴν τῆς ἐξ ἧς οὗτος ὀρμάται βάσεως. Ἄν ὁμιλῶμεν περὶ συμπτώσεως τῆς χριστιανικῆς καὶ πάσης μονοθεϊστικῆς θρησκείας πρὸς τὴν Ἡθικὴν, δὲν ἐννοοῦμεν τὸ ν a p r i o r i σ υ ν τ α υ τ ῖ σ μ ὸ ν τῶν ἀδόλων μορφῶν τῶν ἐννοιῶν θρησκείας καὶ ἠθικῆς, ἀλλὰ τὴν a p o s t e r i o r i π ῖ σ τ ο π ο ἰ ο ὑ μ ἔ ν η ν σύμπτωσιν τῶν περιεχομένων τοῦ χριστιανισμοῦ (ὡς καὶ πάσης μονοθεϊστικῆς θρησκείας) καὶ τῆς Ἡθικῆς.

Ὁ χριστιανισμὸς βασιζέται τελείως ἐπὶ τῆς μεταξὺ καλοῦ καὶ κακοῦ σχηματιζομένης ἀντιθέσεως. Ὁλόκληρος ἡ ἐπαγγελία του εὐρίσκεται ἐξηρητημένη ἀπὸ τὸν Νόμον τῆς ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ ἀνταποδόσεως τῶν ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ πράξεών μας. Ἡ δυαδικότης μεταξὺ παρούσης καὶ μελλούσης ζωῆς εἶνε χαρακτηριστικὴ ζωτικῆς ἀντιλήψεως κυριαρχούσης ἐν τῇ χριστιανισμῶ: ἄλλοτε παρουσιάζεται ἡ παρούσα ζωὴ χάριν τῆς μελλούσης καὶ ἄλλοτε πάλιν ἀντιστρόφως: ἡ μέλλουσα χάριν τῆς παρούσης. Κατὰ βῆθος ἀμφοτέρω α! ἀντιλήψεις συμπίπτουν ἐν

τῆ κριτηρίῳ των. Κριτήριόν των ἀποτελεῖ ἡ διάκρισις τῶν πράξεών μας εἰς καλὰς καὶ κακὰς, διάκρισις ἐνδοκοσμική, εἰς τὴν ὁποίαν ἀντιστοιχεῖ ἡ διάκρισις μεταξὺ δύο ἀντιθέτων ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ ἐπικρατεῖσθαι: τοῦ Παραδείσου καὶ τῆς Κολάσεως. Ἡ τοιαύτη σύνθεσις τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν εἶνε δυνατόν νὰ νοηθῇ ἐντελῶς εἰμὴ μόνον ἐὰν ἐξαρτήσωμεν αὐτὴν ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμόν. Ὁ Ἰουδαϊκὸς Μονοθεϊσμός δὲν ἀποτελεῖ, ἐν τῆ περιχομένῳ του, εἰμὴ μίαν «θρησκευτικὴν ἢ θεικὴν τῆς ἐνδοκοσμικῆς δράσεως» ὅπως ὀρθῶτα τὸνίζει ὁ Max Weber¹. Διὰ τοὺς Ἰουδαίους καὶ ἡ ἀκραιψὴ ἐπιπαγγελία εἶνε καθ' ἑαυτὴν ἐνδοκοσμικὸς περιχομένου: ὁ Ἰουδαϊκὸς Λαὸς ἔζη—καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ζῇ—μὲ τὴν ἐλπίδα καὶ προσδοκίαν τῆς ἐν τῆ κόσμῳ τούτῳ ἀποκαταστάσεως τῆς ἰσχύος του καὶ καλινορθώσεώς του ὡς τοῦ λαοῦ τοῦ προωρισμένου νὰ κυβερνήσῃ τὴν Οἰκουμένην. Ὁ Σιωνισμὸς ἀποτελεῖ τὴν πολιτικὴν ἐκδήλωσιν τῆς τοιαύτης ἐπαγγελίας καὶ δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς μία κίνησις ἀνατρεπτικὴ τῆς κοινωνικο—πολιτικῆς ὑποστάσεως τοῦ κόσμου. Ἡ καθαρῶς ἐθνικὴ αὐτὴ χροιά τῆς Ἰουδαϊκῆς θρησκείας ὑπερνεκλήθη βεβαίως ὑπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ τοῦ ἀναδειχθέντος ἀπὸ τῆς πρώτης στείγης ὡς θρησκείας εἰκουμηνικοῦ χαρακτῆρος κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Μεσσηνισμὸν, ὅστις, ἀντλήσας ὡσαύτως τὴν ἀφορμὴν τῆς γενέσεώς του ἐν πολλοῖς ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμόν, ὄχι μόνον δὲν ἠδυνήθη νὰ ὑπερνεκλήσῃ τὰ ἐθνικὰ ὄρια τὰ ὑπὸ τοῦ πρωτοτόκου του εἰς αὐτὸν ὑπαγορευθέντα, ἀλλὰ προέβη εἰς ἐπι αὐστηροτέραν φυλετικὴν καὶ ἐθνικὴν ἀπομόνωσιν του, εἰς ἀπομόνωσιν ὀφειλομένην εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν Μογγόλων, τῶν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως καταστρεπτικῶς ἐπηρεαζάντων τὸν ἀσιατικὸν Μεσσηνιασμόν.

Ἐντούτοις: ἀν καὶ κατ' ὀρθῶσε Ἡ Χριστιανισμὸς νὰ ὑπερνεκλήσῃ τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀπαλλαγῇ καὶ τῆς ἐνδοκοσμικότητος τούτου. Καὶ ἀφήκε μὲν τὰς πύλας ἀνοικτάς διὰ τὴν διελεύσιν θεωριῶν περὶ τῆς ὑπάρξεως ἄλλου τινὸς κόσμου—ἡ στενὴ ὅμως ἐνδοκοσμικὴ βᾶσις ἐφ' ἧς ἐστηρίχθη δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐξουδετερωθῇ ὑπὸ τῶν συμβολικῶν ἐκείνων παραστάσεων τῶν πρὸς τὴν ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ ὄρασίαν μας τὸσον ἄλλως τε συνδεσμένων. Ἡ ἰδέα τῆς μελλούσης ζωῆς καὶ τῆς δευτέρας παρουσίας ὑπάρχει μόνον πρὸς ἀντικατάστασιν τῆς ἰδέας τῆς ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ ἀνταπαδόσεως, ὅπως παρεδέχετο ταύτην ὁ Ἰουδαϊσμός. Ἡ τιμωρία, ἡ ἀνταπόδοσις τοῦ κακοῦ δὲν εἶνε δικαίωμα πλέον τοῦ ἀδικηθέντος, ἀλλὰ μεταβιβάζεται εἰς τὴν

¹) Max Weber, Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen, in «Archiv f. Sozialwissenschaft und Sozialpolitik», 44 Bd., I Heft, σ. 57.

δικαιοδοσίαν ἐνὸς ἀνωτάτου Κριτοῦ, ἐντεταλμένου νὰ κρίνῃ ἕκαστον κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Ἡ βᾶσις εἶνε μία καὶ ἡ αὐτή: τὰ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἔργα μας, ἡ διάκρισις τῶν εἰς καλὰ καὶ εἰς κακά, ἡ ἀμοιβὴ τοῦ καλοῦ καὶ ἡ τιμωρία τοῦ κακοῦ. Βᾶσις καθαρῶς ἐνδοκοσμική. «Μία θρησκευτικὴ ἠθικὴ τῆς ἐνδοκοσμικῆς δράσεως», διὰ νὰ ἐπαναλάβωμεν τὴν καὶ ἀνωτέρω ὕφ' ἡμῶν μνημονευθεῖσαν φράσιν τοῦ Max Weber, ἐπεκτείνοντες τὴν ἰσχύν τῆς καὶ ἐπὶ τοῦ χριστιανισμοῦ.

4.

Ὁ ἄνθρωπος τοῦ συγχρόνου δυτικοῦ Πολιτισμοῦ δεῖον νὰ θεωρηθῇ ὡς γνήσιον προῖόν τῆς συζεύξεως τοῦ χριστιανικοῦ μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἐπαρουσιάσαμεν αὐτὸν ἀνωτέρω ἐν τῇ κλασσικῇ του ὑποστάσει. Ἡ κατὰ βάθος καταπληκτικὴ συγγένεια τοῦ (παρεμβατικῶς) ἑλληνικοῦ καὶ χριστιανικοῦ ἀνθρώπου — μία συγγένεια τόσον ἐντονώτερον ἐκδηλουμένη, ὅσον περισσότερον εἴμεθα διατεθειμένοι νὰ ἀφαιρέσωμεν τὸν Ἕλληνα ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς του ἀνατολικῆς χροιάς — ἐδῆρκε τὴν κυριωτέραν τῆς ἀποκάλυψιν ἐν τῇ τέχνῃ καὶ νοοτροπίᾳ τῆς ἀναγεννήσεως (ἐὰν ἀποκλείσωμεν τοῦ κλασικοῦ τῆς τὴν ὑπερκοσμικὴν ἐκείνην μορφήν τοῦ Michelangelo, ὅστις πᾶν ἄλλο δύνάται νὰ θεωρηθῇ παρὰ ἄνθρωπος τῆς Renaissance). Διὰ νὰ ἐννοήσῃ τις τὴν σημασίαν τῆς ἀνωτέρω παρατηρήσεως, δεῖ ἔχει εἰμὴ νὰ ἀναμετρήσῃ τὴν ἕκτασιν τῆς ἐπιδράσεως ἣν ἐξήσκησεν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως ἡ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμισις. Εἶνε ζήτημα — καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἐπιστώμεν τὴν προσοχὴν τῶν ἱστορικῶν τῆς τέχνης — ἐὰν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐνοσκήψῃ, ὅπως ἐνέσκηψεν, ἡ Ἀναγέννησις, χωρὶς τὸ προηγούμενον τοῦ ὅπῃ τῆς μεταρρυθμίσεως ἐπιδωχθέντος καὶ ἐν πολλοῖς ἐπιτευχθέντος ἀποσκορακισμοῦ ἐκ τῆς χριστιανικῆς σκέψεως τῶν εἰς αὐτήν, ἀπὸ τῶν πρώτων ἰσοστολικῶν χρόνων, διεισδυσάντων ἀνατολικῶν στοιχείων, τῆς ἐπιδράσεως τῶν ὁποίων ἀδιάφευστον μαρτυρίαν προσφέρουν ἡ μέχρι τῆς Ἀναγεννήσεως Τέχνη καὶ ὁ Μυστικισμὸς τοῦ Μεσαίωου.

Ὁ Χριστιανισμὸς διήλθε μίαν περίοδον ξένην πρὸς τὴν φύσιν του, μίαν περίοδον ὅπως ἡ ὁποία ἔπρεπε ἐντούτοις νὰ ἐγείρῃ τὴν ἀπαίτησιν, ὅπως μεταβληθῇ εἰς κατάστασιν μόνιμον. Ἡ μεταρρύθμισις, ἂν καὶ συγγενεστέρα πρὸς τὴν ἀρχικὴν του φύσιν, ἀπήγγειλε τὴν θανατικὴν του καταδίκην, μίαν καταδίκην τῆς ὁποίας τὴν τελειωτικὴν ἐκτέλεσιν μόνον μία ἰσχυροτάτη ἀντίδρασις θὰ δυνήθῃ νὰ ἀποσοδῆσῃ. Μετὰ τὴν μεταρρύθμισιν ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἦτο δυνατόν εἰμὴ νὰ ὀδνηθῇ ἐκεῖ ὅπου σήμερον εὑρίσκεται. Σήμερον δὲν ἀποτελεῖ πλέον εἰμὴ μίαν ξηρὰν ἠθι-

κὴν τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς. Ἡ θρησκεία ὁμως, διὰ ν' ἀποτελεῖ δύναμιν πραγματικὴν, διὰ νὰ διατηρῇ ἀδιάσπαστον τὸν συνεκτικὸν δεσμὸν μεταξὺ τοῦ κόσμου καὶ ἡμῶν, πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς πλέον ἀφηρημένους μεταφυσικὰς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου. Τρέπει ὁμως ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος τοιαύτας ἀνάγκας; Ἴδου τὸ ἐρώτημα, τοῦ ὁποῦο ἡ μοιραία ἀπάντησις ἐξηγεῖ τὴν πνευματικὴν κρίσιν, τὴν ὁποίαν διέρχεται σήμερον ἡ Ἀνθρωπότης.

Τὰ τελευταῖα εἰκοσιν ἔτη, παρὰ τὰς τρομακτικὰς καταστροφὰς ἃς ἐπέφεραν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, παρὰ τὴν καθ' ἡμέραν ἐπακτινομένην μηχανοποίησιν καὶ ἀμερικανοποίησιν τῶν πάντων, δὲν ἔμειναν ἐντοῦτοις στεῖρα εἰς προμηνύματα ὑψηλοτέρου μέλλοντος. Ἡ Τέχνη, μᾶς παρουσιάζεται ὡς πρόδρομος τῆς προμηνυμένης μεταστροφῆς. Ἡ ἀναγεννηθεῖσα τάσις τῆς πρὸς τὸ «Ἀφηρημένον» καὶ πρὸς τὸν «Ρυθμόν», ἡ ἀπολύτρωσις τῆς ἀπὸ τὰ ρασιοναλιστικὰ καὶ νατουραλιστικὰ ἔεσμα. ἐντὸς τῶν ὁποίων εὐρίσκατο ἐγκληματικῶς φυλακισμένη, ἀποτελοῦν διὰ τὴν ἐν τῷ ἀσυνειδήτῳ ἀκόμη ὑπνώττουσαν θέλησιν τῆς ἐποχῆς μας ἐνδείξεις εὐνοικωτάτας. Εἴμεθα πεπεισμένοι, ὅτι δὲν θὰ διαψευσθῶμεν. Ἴσως νὰ συγχιζῶμεν τὴν πεπαιθησὶν μας πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν μας προσδοκίαν. Ἔστω! Ἀσκήσατε καὶ οἱ τὴν θέλησίν σας πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν καὶ ἡ ἐκπλήρωσις θὰ συμπέσῃ μὲ τὴν προσδοκίαν σας. Ἀκούσατε τοὺς λόγους τοῦ Walther Rathenau μὲ τοὺς ὁποίους καλακευόμεθα, ὅτι δυνάμεθα νὰ σφραγίσωμεν τὴν παρεούσιν μας μελέτην: «Δὲν εἴμεθα ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ χάριν τῆς κατοχῆς, δὲν εἴμεθα χάριν τῆς ἰσχύος, δὲν εἴμεθα χάριν τῆς εὐτυχίας· εἴμεθα ἐν τῷ κόσμῳ πρὸς Ἐὐαγγελισμόν τοῦ θεοῦ ἐν ἀνθρώπινῳ πνεύματι»!

1) Walther Rathenau, Von Kommenden Dingen, Berlin 1922 σ. 345. Βλ. σχετικῶς καὶ τὸν κριτικὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Δ. Καλιτσούνα, «Walther Rathenau» τὸ ἔργον τοῦ Πολιτικῆ ἐπιστήμῃ 1925 σ. 64.